

A steppei eredetű harcmodor nem steppei környezetben történő használatának néhány kérdése

*„Tanítsátok gyermekeiteket a Koránt olvasni és tjászni.”
Muszlim hádít*

A steppei eredetű harci kultúra kutatása Magyarországon megélnékülni látszik az elmúlt években: számos hiánypótló tanulmány látott napvilágot, új megközelítésben látatva a téma kérdéseit, valamelyest változtatva a sokáig egyoldalú, sőt esetenként felületes korábbi szemléletmódon.¹ Az alábbiakban ehhez az örvendetes folyamat-hoz kívánunk hozzájárulni. Egyrészt a nyugati harci kultúrára épülő európai terjeszkedés (X-XIII. század) két iránya közül a dél-nyugati, a hazánkban kevésbé ismert középkori Ibér-félsziget hadtörténetének jellegzetességeire hívjuk fel a figyelmet, néhány olyan, ide-haza kevéssé tanulmányozott katonai konfrontáció bemutatásával, ahol a keleti harcászat bizonyos steppei eredetű elemei azonosíthatók. Emellett szeretnénk rámutatni a Magyarországot középkori története alatt mindvégig érintő másik, keleti irányú terjeszkedés egyes, a hispániai eseményekkel összevethető hadtörténeti jelenségeire.²

A steppei eredetű harcászat nem az „eredeti”, nomád környezetben történő alkalmazása két „alapessel” jellemezhető.

Az egyik, amikor az ilyen módon harcolók egy másik, általában letelepült politikai formációt támadnak, ahol egy, a steppeitől különböző harci kultúra szervezi a védelmet ellenük. A Kárpát-medencében megtelepülő, részben, vagy egészben nagyállattartó nomád gazdaságú és ennek megfelelően steppei harci műveltséggel rendelkező népek ismert példái az első alapesselnek, olyan értelemben, hogy nyugat felé egy nagy vonalakban egységnek mondható harci kultúrával állnak szemben. Utóbbi megjelenítői számára komoly kihívást jelent a steppei katonai nyomás elhárítása, ez csak egyidejű gazdasági-politikai, és értelemszerűen katonai reformok útján sikerülhet, ám a veszély újra és újra jelentkezhet, hosszú századokon át.³

A második lehetőség az Árpád-kori magyar történelem XI–XIII. századi szakaszából is ismert, amikor is a konfliktusba került haderők egy vagy több katonai alakulata (akár mind a két oldalon) sajátjának tudhatja a steppei harcászat módszereit. Ilyenkor a vegyes hadrend alkalmazásának különféle példái mellett az is megtörténhet, hogy nem steppei környezetben, de részben vagy egészben ilyen módon harcoló ellenfelek között zajlik és

¹ Itt a sokáig „tabuként” kezelt 907. évi pozsonyi csata és egy sor egyéb, a korai magyar hadtörténet szempontjából fontos esemény modern feldolgozására gondolunk. A teljesség igénye nélkül: B. SZABÓ 2004.; B. SZABÓ 2007A; FELFÖLDI 2004.; NÉGYESI 2003.; SZABADOS 2007.; TORMA 2008.; VESZPRÉMY 2003.

² A téma összehasonlító elemzés formájában tervezett alaposabb kibontása doktori disszertációnk részét képezi.

³ Így történik ez az avarok–magyarok, a késői nomádok (besenyők, úzok, kunok) különböző célú katonai akciói, végül 1241-ben a mongol invázió – és az egykor hasonló „támadóból”, addigra alapvetően megváltozott berendezkedésűvé lett Magyar Királyság – esetében. A nálunk a közelmúltig is visszatérően „ismeretlen, könnyűlovas harcmodorként” aposztrofált taktikai elemek alkalmazása valójában nagyon is ismert a kelet-európai térségben, ettől függetlenül állandóan feladja a leckét a letelepült államok vezetésének.

dől el a fegyveres konfliktus.⁴ Itt olyan harci érintkezések kínálkoznak vizsgálatunk tárgyául, ahol a katonai vezetés egyebek mellett olyan egységeket is bevet, amelyek tagjai – általában származásuknál fogva – elsajátítják és alkalmazzák a nomád taktika elemeit.

Erre a második lehetőségre számos példát ad a középkori iszlám világ is, amely a Kelet-Római Császárság és a Mennyei Birodalom után a harmadik volt azon kultúrközpontok között, amely a leghosszabb időt töltötte a steppei nomádok szomszédságában. Az iszlám volt az, amelyik a legsikeresebben adoptálta, fejlesztette tovább a steppei harcászat eszköztárát. Jól ismert tény, hogy mind a kínaiak, mind pedig a bizánciak kezdetől fogva „tudományos igyekezettel” tanulmányozták a veszélyes szomszédság harci kultúráját, és komoly erőforrásokat fordítottak a nomád taktika elemeinek elsajátítására. Emellett kifejezetten törekedtek a nomádok azonos módon háborúzó saját ellenfeleit szövetségül megnyerni.⁵ Ugyanez elmondható az iszlám, a közép-ázsiai steppevidék felé katonailag is eredményesen terjeszkedni próbáló hatalmáról. A hadművészet az idők során felhalmozódott, – a muszlim Keleten is – mesterről tanítványra öröklődő ismereteit bizonyos szerzők különböző traktátusokban, időről időre az iszlám világban is összefoglalták. Az adoptáció és a középkor folyamán *állandóan továbbfejlesztett formában történő, saját felhasználás terén* a muszlimok jutottak a legtovább.⁶

Az egyik legfontosabb forrásmunkánk a XIV. század második feléből a *Kitab ghunyat at-tullab fi marifat ramy an-mushshab* című kézikönyv, az egyiptomi mameluk hadvezér, Taybugha al-Ashrafi al-Maklamishi al-Yunani tollából. Ez a részletes, az íjász-harcmodorral foglalkozó, a korábbi tudást rendszerező munka a steppei eredetű lovas (és gyalogos!) íjászat számos elemét hagyta ránk, olyan módszertani leírásokkal, amely az íjász katonák kiképzésének részét képezte a Mameluk Szultánság idején.⁷

Korántsem véletlen, hogy a középkori muszlim íjászat legfontosabb alapító mesterrei Horezm (Transoxiana) területéről származtak, amely közvetlenül határos volt a közép-ázsiai steppevidékkel.⁸ Maga Taybugha, bár művét arabul írta, neve alapján egyértelműen kipszák-török származású volt, ahogyan a mameluk állam vezetése is a Fekete-tengeri steppevidékről rendszeresen a Nílus partjaira szállított ugyanilyen rabszolgakatonák (*ghulam*) hatalomra kerülésével jött létre.⁹

⁴ Erre a jó néhány Árpád-kori példa közül az 1167. évi zimonyi ütközetet hozzuk, mint a bizánci-magyar háborúk történetének egyik epizódját. VESZPRÉMY 2008. 111–116.; SZABADOS 2007. 489–490.

⁵ Kínából SIMA QUIAN 2007. 17–18., 41–42.; valamint egy Szung-kori követjelentés a mongolokról 1237-ből (idézi: B. SZABÓ 2007B. 37–40.) lehetnek példáink. Bizáncból BÖLCS LEÓ Taktikája a magyar őstörténettel foglalkozók legjobban ismert ilyen tudományos munkája. A steppei harcmodort bírók egymás elleni felhasználására a Biborbanszületett Konstantin császár leírta 894. évi bolgár-bizánci háborút, illetve a besenyők 1091. évi, a kunok felhasználásával történt legyőzését említhetjük, Lebunion mellett. KAPITÁNYFY 2003. 66.

⁶ A középkor alatt itt a muszlim terjeszkedéstől 1492-ig terjedő időszakot értjük. Utóbbi dátum a muszlim világban is korszakhatár (Granada eleste), továbbá innenől – ha eltolódásokkal és helyenként más ütemben is, mint Nyugaton – de az iszlám területén is megkezdődött a tűzfegyverek hatalomátvétele.

⁷ „Az alapvető íjászat könyve kezdők számára”. Angol fordítása LATHAM–PATERSON 1970. Egy másik, 1500 körüli névtelen szerző szintetizáló munkájának, a *Kitab fi bayan fadl al-qaws w-al-sahm wa-awsufihima* angol fordítása: FARIS–ELMER 1945. További, nemcsak az íjászattal, de a közelharcra is részletesen foglalkozó munka: ÖZTOPÇU 1986. Az ezekben a művekben leírt íjász-ismeretek alapjául Taybugha könyve szolgált.

⁸ A muszlim hódítás előtt a perzsák is keresztülmentek ezen a folyamaton, ám a gyorsabban tanuló arabok ellenében ez már későn jött. Ám a három legfontosabb iszlám íjászkola, Abu Hashim al-Bawardi, Tahir al-Balkhi és Ishak ar-Raffa mellett, a régi iráni íjász hagyományt képviselő V. Bahram szasszanida király (Bahram-e Gur, Kr. u. 420–438) vonalát tekintjük a negyedik jelentős irányzatnak. LATHAM–PATERSON 1970. 37–38.

⁹ A Mameluk Szultánságról önálló monográfia magyarul még nem született. Néhány angol nyelvű alapmű, amely a rabszolgakatonákkal is foglalkozik: GLUBB 1973.; IRWIN 1986.; AYALON 1994.

Az iszlám és a lovas nomádok a VII. századtól a steppevidék különböző pontjain való találkozásai kölcsönös kulturális kicserélődési folyamatot indítottak el. Ez a későbbiekben a muszlim világ legtávolabbi részein, még a Maghreb területén, így Hispániában (Al-Ándalusz) is érezte hatását, s az írásos emlékeken túl, az ikonográfiai forrásokban is jól felismerhető nyomai maradtak.¹⁰ Jelen tanulmányban csak utalhatunk a steppei eredetű íjász-harcmodor jellegzetességeinek számtalan ábrázolására. Ezek közül néhány kifejezetten a Kárpát-medencéhez kötődik. A klárafalvai későavar nagyszíjvégen látható lovas vadász és egy kortárs szíriai freskó harcosa ugyanazon technikával feszíti fegyverét. A Szent László-legenda templomi falfreskókon ránk maradt ábrázolásai közül a kakaslomnici, hátréfél nyilazó kun technikájának vannak ugyancsak kortárs, steppei eredetű párhuzamai, muszlim és bizánci ikonográfiai példákkal,¹¹

A háborúzó iszlám minden hadszíntéren törekedett a korabeli hadművészet csúcsát jelentő tudást saját céljaira felhasználni: így az említett, nyugat-európai harc kultúrával határos nyugati frontvonalán, az Ibér-félszigeten is. Az ismeretek többirányú áramlását jól mutatja a *Kitab fi 'ilm an-nussab* című további íjász-traktátus részlete, amelyben a szerző ismeri a gyalogos maghrebi (andalúziai) íjások kedvelt löpozícióját: „A negyedik mód az egyenesen ülésben való lövésre hasonlít. A bal lábszárat és a bal térdet a földre kell helyezni, a jobb lábszárat függőlegesen kell tartanod. A kettő között egy lábszárnyai vagy valamivel kisebb távolságnak kell lennie. Ebben a helyzetben lösz. Ezt az ülést maszákifí-nek [vívó-póz] nevezik. Az andalúziai íjások többsége így lö”¹²

A szemben álló felek a Pireneusi-félszigeten is folyamatos katonai nyomás alatt próbálták tartani egymást, ez pedig az újabb és újabb taktikai fejlesztések irányába hatott, a már meglévő eszköztár mellett. A hosszú háborús érintkezés egy jól nyomon követhető „katonai kultúracsere” is hozott, ennek során az ellenfelek egymás bizonyos módszereit, esetenként eszköztárának elemeit vették át és használták fel az „átadó fél ellenében” is.¹³ Továbbá, magától értetődően, a korszak hadművészeti csúcának számító taktikai elemeket is igyekeztek bevetni. A keresztény erők folyamatos utánpótlást kaptak a Pireneusokon túlról, a nyugat-európai nehézlovas hadművészet bölcsőjének irányából. Válaszul a félszigeti muzulmán hatalmak, amikor csak módjukban állt, a steppei eredetű harci műveltség olyan, részükről esetleg korábban sem ismeretlen elemek alkalmazásával éltek, mint a hullámokban támadás, illetve a folyamatos nyílzáporral operáló felőlő taktika, azaz a „lovasíjász zárótűz”. Mégpedig ezeknek „naprakész” formáit készségi szinten magukénak tudó ismerői útján. Ennek fényében a 942-es hispániai akció során foglyul ejtett és a kalifa testőrségébe besorozott „turk” harcosok esetét is kiegészíthetjük egy megjegyzéssel. A „lovasíjász csúcstechnológia” kiváló

¹⁰ HIDÁN 2005. 33–45. A szerző számos figyelemre méltó példát hoz a XI–XII. századi Ibér-félsziget hadtörténelmének, valamint régészeti anyagának lehetséges keleti párhuzamaira. A hispán fegyverzet ikonográfiai megjelenítésének bemutatására NICOLLE, David: *Arms and Armour of the Crusading Era I–II.* című könyvének (London 1999.) ábráit vette át. A film hadtörténelmi háttérére koncentrálnak munkája megérne egy kibővítést a spanyol-portugál szakirodalom bevonásával.

¹¹ Lásd a képmellékletben. Egyéb ismert példaként az „aquileai lovasként” elhíresült hátréfél nyilazó (késői nomád, esetleg magyar) könnyűlovas harcost említjük. Utóbbi Bóna István ugyancsak a muszlim világgal hozza kapcsolatba. BÓNA 2000. 89–90. Az ábrázolások elemzése és a módszerek rekonstruálása, az itt különösen nehezen nélkülözhető gyakorlati szempontokat is a kutatás módszerei közé emelve, már megkezdődött Magyarországon. HIDÁN 2006. 435–446. BAKAY–PAPP 2008. 115–150. Lásd még a pomázi Íjász Útja Iskola internetes oldalát, „Találkozás a gyökerekkel” menüpont alatt. Bizonyos, hogy a közeljövőben a „gyakorló íjász szemével” tovább vizsgálódva sok, a figyelmet eddig elkerülő információra derül fény – a steppei eredetű hadművészet Kárpát-medencei megjelenéseivel kapcsolatban is.

¹² ÖZTOPÇU 2002. 191.

¹³ IGAZ 2005. 10–19.

ismeretét a félszigeti muszlimok előtt ellenségként is demonstráló öt magyart pont e korabeli „fegyverkezési verseny” miatt akarhatta III. Abd al-Rahman (912–961) a maga közvetlen közelében tudni, kiemelt figyelmet fordítva az ilyen professzionális zsoldosok „megbecsült állásba” helyezésére.¹⁴ A VIII–IX. századtól a származásra és vallásra tekintet nélkül alkalmazott zsoldosság intézménye a „népvándorlás utolsó hullámával” (normann, szaracén és magyar inváziók kora) is összefüggésbe hozható. A korszakban tökéletesen eltérő berendezkedésű politikai hatalmak használták előszeretettel az esetenként ugyanazon nációból érkező, kizárólag harci tudásukból élő, fizetett katona-elemeket, a nomád népek fiaitól a szlávokon át a varégekig.¹⁵

A hispániai omajjádok kalifátusának (756-tól) helyi dinasztiák vezette, *taifák* néven ismert utóállamokra hullása után (1031) gyorsan megszűnt a korábban az északi keresztény államokat sakkban tartó muszlim katonai nyomás. Innentől már a folyamatosan erősödő keresztény királyságok (León-Kasztília, Aragónia, a két erősebb szomszéd árnycában egy ideig Navarra, valamint a XII. század közepétől az önállóodó Portugália) szinte évenként vezettek rendszeresen ismétlődő hosszabb-rövidebb „behatolásokat” (*incursiones*), „lovass portyákat” (*cabalgadas*) a félszigeti iszlám ellen.¹⁶ Ez a sok esetben kevesebb anyagi haszonnal, mint inkább pszichológiai hatással járó, „felőrlő háború” (*guerra de desgaste*) sajátos hispán hadtörténeti kontextusba helyezendő: a hadviselés fenti „helyi” válfajai az említett kultúrcsere hatására sajátos változásokat hoztak a keresztény erők, nagy vonalakban a nyugat-európai nehézpáncélos fejlődést mutató hadszervezetében.¹⁷ Itt nem áll módunkban hosszabb elemzést adni a középkori Hispánia hadművészetének alakulásáról, csak arra mutatunk rá, hogy a leírások és ábrázolások tükrében a XI. századra egyfajta „hasonulás” jött létre a két hadviselő kultúra között.¹⁸ A muszlimok mindvégig keresték a lehetséges legjobb ellenszert a keresztény ellenfél elitjének, a mindent legázoló, csatadöntő nehézlovasság ellensúlyozására. A másik oldal harcmodorát ismerő „hitetlen” zsoldosok rendszeres alkalmazása mellett bizonyos andalúziai megoldások is születtek.¹⁹ A félszigeti iszlám katonai vezetői egyfelől folyamatosan törekedtek a nehézlovasság hadművészet elemeinek elsajátítására, ugyanakkor ezzel párhuzamosan állandóan frissítették saját, könnyűlovasság ismereteiket is. Az eredeti mód újra dominánssá válása a *gineta-lovasság* felbukkanásával fémjelvezhető.²⁰ A

¹⁴ Idézi ELTER 1996. 179.

¹⁵ Türek (feltehetően magyarok) bizánci alkalmazására lásd a konstantinápolyi arab hadifogoly, Hārūn ibn Jahya Konstantinápoly-leírását (HKÍF 27–28.). Muszlim horezmi lovassíjászok XII. századi magyarországi jelenlétéről (a hispániai mór) *Abu-Hamid al-Garnati utazása Kelet- és Közép-Európában 1131–1153* című útleírásból értesülhetünk (ABU-HÁMID AL GARNÁTI 60–62.), Árpád-házi Imre herceg a hildesheimi évkönyvben felbukkanó „dux Ruizorum” címét pedig a feltehetően nálunk is alkalmazott „varangiánus gárda” parancsnokaként is magyarázzák (ÁKÍF 1999. 216. 716. sz. jegyzet).

¹⁶ A rekonkvizta kezdetét a félszigeti és nemzetközi szakirodalom is csak legkorábban erre az időre datálja. Az általunk forgatott spanyol művek: BERLANGA 2006. 297., 349.; IMS 1995. 98.; CORTÁZAR 1988. 134.; VSZ 1983. 11–12.

¹⁷ A fegyvertípusok periodizációját lásd DEL CAMPO 1993. 177–191.

¹⁸ NICOLLE–MCBRIDE 2002. 21.

¹⁹ Jól ismert történelmi tény, hogy a rekonkvizta keresztény katonai vezetői nem idegenkedtek esetenként a „tuloldalon” fegyveres szolgálatot vállalni, ha érdekeik így kívánták, akár korábbi hűbéruraik ellenében sem. A legendás „mio Cid” (Rodrigo Diaz de Vivar 1044–1099), portugál oldalon Geraldo sem Pavor (?–1176) alakja a legismertebb. MARTÍNEZ DIEZ 2001. és DE SOUSA PEREIRA 2008. Az északi hatásokra formálódó félszigeti muzulmán hadviselés sajátosságaira, többek között az andalúz „nehézlovasság” jelenségére lásd DEL CAMPO 1993. 161–164.

²⁰ BRETT–FORMAN 1985. 126. Az elnevezés a berber Zenata-törzs nevéből jön, akik lovaglási stílusa a leginkább megtestesítette a maghrebi bennszülöttek ősidők óta gyakorolt, s a keleti, steppei „rásegítő hatás” alatt továbbfejlődött, rendkívül mozgékony harcmodorát. X. (Bölcs) Alfonz (1252–1284) krónikája szerint ezek a lovasok „hivatalosan” csak 1263-ban bukkantak fel a félszigeten, mint Granada szövetségesei. Idézi DEL

keresztények erre a „válaszra adott felelete” saját könnyebb fegyverzetű lovasság létrehozása volt: a gineta, mint a lovasság egyik fegyverneme azután a rekonkvizta utolsó időszakától (a XIII. századtól) az újkorig megőrizte előkelő helyét a hispániai hadtörténetben. A jelenség érdekes Kárpát-medencei párhuzama a steppei eredetű magyar taktika – a X. századi életmód- és államberendezkedés megváltozása után is – folyamatos megléte, a nehézlovasság korlátok közötti terjedése és az oszmán veszély hatására újra előtérbe kerülő könnyűlovas harcmódor „reneszánsza”. Fontos hangsúlyozni, hogy Négyesi Lajos megállapítása, miszerint a könnyű- és nehézlovas kategóriákban mindig az alkalmazott harcéljárás kell keresni, s e (nálunk is) meglehetősen mereven alkalmazott kategóriák a nyugat-európai, egyoldalú szemléletmódot tükrözik, Hispániában is megállja a helyét, de csak e sokoldalú kultúracsere hatásának ismeretében.²¹

Az Ibér-félszigeti, háromnegyed évezredes muzulmán jelenlét alatt az északról terjeszkedni kezdő keresztény hatalmakkal létrejött háborús konfliktusok különböző forrás-csoportjai bőséges anyaggal látják el a középkori hadtörténet helyi és más nemzetekhez tartozó kutatóit.²² A továbbiakban az észak-afrikai berber dinasztiák „muszlim visszahódítási kísérletekként” is értelmezhető invázióinak azon momentumaiból hozunk néhány példát, amelyek bizonyos vonatkozásaikban ugyancsak párhuzamba állíthatók a korábbi, vagy éppen kortárs helyi- és a kelet-európai hadtörténet egyes eseményeivel – elsősorban is a nagy csaták tanulságaira koncentrálva.²³

Azoknak a nagy mezei ütközeteknek a korabeli dokumentálása, amelyekben a hadat viselő felek taktikájának részletesebb elemzésére nyílna mód, az Ibér-félszigeten sem gyakoriak, noha a korabeli tudósítók itt is mindkét fél részéről kiemelt figyelmet szenteltek a „mindent eldöntő” nagy összecsapásoknak.²⁴ A nagyobb létszámú hadseregekkel operáló hadjáratoknak itt is, a középkori hadviselés egyik axiómájaként, valamilyen területi (viszsa)hódítás volt a célja.²⁵ Számuk elenyészőnek mondható a keresztény és muzulmán hadviselő felek, fenti, más típusú katonai akcióival összevetve. Ebből az következik, hogy jóval kisebb volt a valós stratégiai jelentőségük.²⁶ Valóban: az először a taifák megsegítésére érkező, majd Hispániát a saját afrikai államuk részévé tenni szándékozó Almoravida (1086-tól), később az Almohád-dinasztia (1146-tól) hiába verte meg többször is mezei ütközetben a keresztényeket: Almoravida győzelem született Sagrajas-Zalaca (1086), Consuegra (1097) és Uclés (1108) mellett is, ám ezek – azon túl, hogy csekély területi

---

CAMPO 1993. 158. A velük azonos módon harcoló észak-afrikai katonai egységek azonban a rekonkvizta időszakában mindvégig jelen lehettek, hiszen a félszigeti muszlim politikai formációk mindig is nagy számban alkalmazták őket.

²¹ A „letelpedett állam egyenlő nehézlovasság” illetve a „nomád életmód egyenlő könnyűlovas taktika” az ibériai ellenfelek kultúrájának, berendezkedésének ismeretében is tarthatatlan. NÉGYESI 2000. 375–378.

²² Del Campo műve mellett az újabb spanyol hadtörténeti szakirodalom kiváló összegző munkája FITZ 1998. A spanyolok mellé a portugálok is igyekeznek felzárkózni, többek között: BARBOSA 2004.; BARBOSA 2008.; BARROCA 1994.; BARROCA 1998.; BARROCA–MONTEIRO 2000.; HENRIQUES 2006.

²³ Az észak-afrikai inváziók történetére továbbra is alapmű HUICI 2000.; Alarcos újabb, régészeti és művelődéstörténeti összefoglalása: ALARCOS 1995.

²⁴ FITZ 1998. 290.

²⁵ Az egységes félszigeti iszlám állam rettegett hadura, Al-Mansur (Muhammad ibn Abu 'Amir) egyébként ugyancsak inkább lélektani célzatú hadjárait, bár esetenként régóta keresztény kézen fekvő vidékekre is eljutottak (997-ben még Compostelát is kifosztotta), ugyanezért tudták gyorsan kiheverni: a teljhatalmat szerzett egykori államminiszter (978–1002) ugyan komoly területeket vont időlegesen uralma alá, kevésbé koncentrált azonban a várak és erődített városok elfoglalására és megtartására. FITZ 1998. 298., valamint BRETT–FORMAN 1985. 30.

²⁶ FITZ 1998. 288–289.

nyereséget hoztak az észak-afrikaiaknak – az erőviszonyokon nem sokat változtattak, hiszen Toledót és így a város által biztosított „félsziget szívét” nem tudták visszaszerezni.²⁷ Az almoravidáktól elszenvedett első kasztíliai vereség tipikus példája az ellenség valódi erejét nem jól ismerő, tájékozatlan és könnyebb győzelemre számító haderő súlyos, megalázó vereségére, ami a másik fél területén éri a támadókat.²⁸ A nagy mezei ütközetekre tehát leginkább az egyéb harci tevékenységek utolsó fázisaként került sor: terület illetve erősség elfoglalása, legalább ennek kísérlete, vagy a behatolások végződtek az ellenfelek által mozgósított nagyobb seregek összecsapásával. Erre példa az Uclés-i ütközet is, ahol az almoravida ostromlók, a kasztíliai trónörökös vezette felmentő sereg érkezétre felhagytak a város ostromával és fejezték be a támadást mezei ütközet formájában.²⁹

Az ellenséges vidékre történő nem megfelelően vezetett keresztény támadás megismétlődött az almohádok inváziója során is. 1195. július 19-én az almohád kalifa, Abū Yusūf Ya‘qub al-Mansūr (1184–1199) muszlim ármádiája megütközött a VIII. Alfonz király (1154–1214) és Diego Lopez de Haro vezette, döntően páncélos nehézlovas kasztíliai sereggel. A csata előzménye az északi nyomást csökkentendő, 1190-es kasztíliai-almohád békekötés volt, amit a keresztény fél szegett meg egy egészen Sevilla környékéig pusztító cabalgada-val, illetve a Guadiana-folyó által védett Alarcos erődjének megerősítésével – mindezt a kalifa távollétében. A berber uralkodó ezért teljes mozgósítható afrikai haderejének Európába „átdobásáról” döntött. A Sevillába érkező almohád sereg létszámát a helyi erőkkel (reguláris gyalogos és zsoldos csapatokkal, továbbá nagyszámú önkéntessel, valamint a VIII. Alfonzzal ellenséges viszonyban álló Pedro Fernández de Castro katonáival) kiegészült muszlimok létszáma az addig bevetett legmagasabb lehetett és bizonyos, hogy felülmúlta a kasztíliai haderőt.³⁰ A Calatrava-lovagrend az almohád felvonulási útvonal közelében fekvő erősségekből mozgósított egységei eredménytelenül próbálták megakasztani a muszlimok haladását: a nyomasztó túlerő utolsó szálig felmorzsolta őket. A hírre a kasztíliai monarcha is sürgős mozgósítást rendelt el, elsősorban a legfőképp fenyegetett Toledo környékéről. A magukat szintén fenyegetve érző León és Navarra ugyancsak útnak induló csapatait nem óhajtotta bevárni, ami az események ismeretében fatális hibának bizonyult: bár a július 16-án felfedezett, Alarcos irányába menetelő muszlim hadoszlopok végét sem látta, olyannyira bízott nehézlovasságában (és talán abban, hogy a csak néhány napi járóföldre lévő leóni szövetségesek mégis utolérik), hogy előkészületeket tett a csatára. Abū Yusuf-tól további haladékot kapott: az almohád kalifa ugyanis, be akarván várni minden, elhúzódva beérkező seregrészét, 18-án még nem válaszolt a kivonuló kasztíliai nehézlovasok provokációjára. Csak egy nappal később, már jól felkészülten vette fel a

²⁷ LÓPEZ-LARREA 2000. 102.

²⁸ Ennyiben a magyarok ellen vezetett balvégzetű német hadjáratokra (907, 1031 és 1051) is hasonlít. Sagrarias-Zalaca esetére helyi párhuzam is kínálkozik: a Toledót visszafoglaló VI. Alfonz ugyanúgy országa túlsó végéről sietett az alulbecsült „déli veszedelem” elhárítására (Zaragoza erődjét ostromolta), mint a várost korábban birtokló vizigótok uralkodója, a legelső félszigeti muszlim invázió nagy csatájában (Guadalete-folyó, 711. július) életét is elvesztő Roderic (710–711). ANDERLE 2000. 23–24.

²⁹ A Don Sancho infáns halálával járó ütközet hozta talán a legkomolyabb területi nyereséget az első muszlimoknak, mivel VI. Alfonz león-kasztíliai uralkodó (1065–1109) valamennyi, a korábbi évek alatt elért hódításait semmissé tette egy időre, a keresztény monarcha által a sevillai taifától elfoglalt egy sor erődített város, a csata következtében újra muszlim kézre jutása okán. FITZ 1998. 308.

³⁰ Jiménez de Rada toledói érsek (~1170–1247) *Historia de rebus Hispaniae* című krónikájában lakonikusan csak annyit ír, hogy a muszlimok annyian voltak „mint a tenger homokja”. DE RADA 1989. 299. A rekonkvizta nagy csatáinak létszám-problémáit is nagy gonddal elemzi FITZ 1998. 353–366. Vö. a Muhi csatában résztvevő ellenfelek becsült és reális létszámával. B. SZABÓ 2007B. 126.

kesztyűt, az alarcosi erősségtől „két nyíllövésnyire”, egy előnyös fekvésű dombhát („La Cabeza”) két oldalán felállítva haderejét.

A keresztények két vonalban állították fel a maguk csapatait: az elsöben Don Diego López de Haro mintegy 10 000 főnyi nehézlovasa, míg a másodikban (tartalék) maga a király ugyancsak nehézlovas-, valamint gyalogos egységei (utóbbiak nagyrészt a toledoí városi milíciából) foglaltak helyet. A muszlim haderő lényegesen jobban tagolt volt: az elővédben kaptak helyet a döntően íjász hispániai önkéntesek, a Banū Maṛīn berber harcosai³¹ és a forrásokban „Guzz” néven említett zsoldos lovasíjászok.³² Mögöttük az Abū Jahya vezette Hintata-berberek elit egységeit, míg a balszárnyon a helyi andalúz, a jobbszárnyon pedig más maghrebi csapatokat (a Zenata és Masmuda törzsek tagjai) helyeztek el. A szárnyak katonái valamennyien lovasok voltak. Leghátul, az említett magaslat és az almohád tábor védelmében, a kalifa saját tartalék hadereje állt fel, többek között személyes fekete-afrikai testőrgárdája (*imesebelen*).³³ Abū Yusūf megfogadta Abū 'abd Allah ibn Sanadī kádi tanácsát és az elővéd önkénteseit, valamint a vezír, Abū Jahya elit egységeinek egy részét gyakorlatilag „beáldozta” a Lopez de Haro vezetésével egy tömbben előrenyomuló kasztíliaiak rohamának. A keresztény nehézlovasok lendületét ez a fanatikusan harcoló seregrész, létszámánál fogva, nem utolsósorban pedig a rekkenő hőség miatt sikerrel törte meg. A kasztíliaiak a mintegy három órás öldöklő harc során (kétszer is a La Cabeza-domb feljük eső oldala mögé visszavonulva és újrendezve soraikat) mindannyiszor át tudták verekedni magukat a muszlim seregrész zömén. Az almohád vezír is ekkor lelte halálát. A szárnyaknak azonban ez az idő bőségesen elegendő volt ahhoz, hogy – a hullámokban támadás steppei harcmódorát (arab elnevezésén *karr wa farr*, azaz „támadj és fuss”) alkalmazva mindkét oldalról zárótűz alatt tartva a „gyaurokat” – felmorzsolják soraikat és hamarosan már a védekezést is lehetlenné tegyék számukra. A krónikás kútfő által is az ókori párthus hadművészethez hasonlított, keleti eredetű taktika plasztikus leírását találjuk a latin nyelvű *Primera Crónica General*, Alarcosra vonatkozó részében. A szöveg szerint az Almohádok, illetve a velük egy seregben harcoló hispániai muzulmán csapatok a kasztíliaiak számára követhetetlen gyorsasággal váltogatták a támadást és a színlelt megfutamodást. Ezzel sikerült teljes mértékben szétzilálni a keresztiesek hadsoraikat.³⁴

A kasztíliai monarcha ekkor döntött a tartalék csatába küldéséről. Ezek azonban, a rájuk is kellő „figyelmet fordító” lovasíjászok miatt nem tudtak beavatkozni az eseményekbe és a nehézpáncélosok döntő többségének pusztulását látva, mintegy ötezen Alarcos erődjébe

³¹ Az idehaza *merinida* (*marínida*) néven jobban ismert, az almohádok uralmát 1269-ben Észak-Afrikában felváltó berber dinasztia névadó törzse. BRETT–FORMAN 1985. 43.

³² Ezeket a nevükben az oguz elnevezést hordozó segédcsoportokról csak az mondható el biztosan, hogy a korábban említetteknek megfelelően, nagy valószínűséggel török etnikumúak voltak. Lovasegységeiket az almohádok az afrikai rivális, Ayyubida-dinasztia ellen viselt harcok idején szerződtették. A fentebb leírt lovasíjász csúcstechnológia hordozóiként már az Almoravida-időkből tudunk egy kisebb kontingensük Maghrebbe érkezéséről, ám akkor még nem kerültek át Hispániába. NICOLLE–MCBRIDE 2002. 22.

³³ A Szaharán-túli területekről származó fekete rabszolgakatonák tovább fokozták az amúgy is jó néhány afrikai harci eszközt (dromedárok, vízilóbőr harci dobok, stb.) felvonultató berber dinasztiaik hadainak egzotikus hatását – ez a legkevésbé sem növelte a keresztény csapatok harci szellemét.

³⁴ „*Erat autem exterius ante atrium acies Almohadum militaris, equis et armis et infinita multitudine terribilis in aspectu: á dextris autem ipsorum et á sinistris erat Arabes velocitate et lancearum agilitate nocui inexpertis, qui et fugiendo impetunt, et fugati acrius insolescunt. In planitie vero, ubi volubilitati non obset angustia, noviciores reperiuntur. Hi similes Parthis, sagittarum insistent negotiis, et in clavarum ponderibus vasa fuerunt vertiginis, et hi et illi, extraordinariis vagationibus intenti, acierum ordinem non observant, ruotis agminibus venientibus, ruptis agminibus ex adverso, grassandi tribuant facultatem.*” Idézi DEL CAMPO 1993. 160–161.

menekültek, ahol a muszlimok körülzárták és csak súlyos váltságdíj fejében engedték el őket. Maga VIII. Alfonz az éjszaka leple alatt idejében elmenekült ahhoz, hogy a borzasztó vereség után az újabb megaláztatást elkerülje (a váltságdíj összegéről a csatában egyébként alig részt vevő Pedro Fernández de Castroval kellett volna tárgyalnia...).

A szintén súlyos veszteségeket elkönnyvelő almohádok sikeréhez az 1278-as dürnkruti ütközetet lehet melléteni, nyilván a különböző terepviszonyokat, illetve a Habsburg-magyar koalícióban jobban érvényesülő vegyes hadrendet szem előtt tartva. De ide kívánczok az a kevés biztosnak vehető adat, rekonstrukciós elképzelés is, amelyet a 907-es pozsonyi, illetve az 1241-es liegnitzi (Legnica) csatáról ismerhetünk, melyekben a korszak nehézpáncélosait alighanem a fentihez sokban hasonlító módszerrel győzték le a steppei taktika alkalmazói.³⁵ Alarcosnál „minden összejött”, ami a könnyűlovas dominanciájú, ám gyalogságot is nagy számban felvonultató muszlimok győzelmét és a keresztények vereségét okozta. Utóbbiak javára csak azt a dicséretes szándékot írhatjuk, hogy igyekeztek volna ellenfeleiket nem Kasztília uralta területeken megakasztani. Ez azonban akkor még balul sült el.

Nem úgy 17 évvel később, a hispániai iszlám hatalmát véglegesen lejtmenetbe állító Las Navas de Tolosa melletti ütközet (1212. július 16.) során. Az eredmény már nem egy rosszul vezetett mezei ütközet katonai fogyatékoságait, hanem a koalícióban akcióba lépő és a visszavágóra a rekonkvizta addigra már jól artikulálódott eszméjének jegyében ideológiailag is nagyon komolyan készülő, ibér keresztény hatalmak és az almohádok való erőviszonyait tükrözte.³⁶

Las Navas az említett ütközetek sorában kivételnek számít, hiszen a keresztények részéről afféle „leszámolásnak” indult, pontosabban meghatározott, konkrét területi hódítási tervek nélkül.³⁷ Az északi koalíciós erők felkészültségének már a csata előtt is meg voltak az eredményei. Sikerült az almohádok által rájuk kényszeríteni akart katlan helyett egy nyíltabb csatahelyen felsorakozniuk és így lényegesen jobban tagoltan állíthatták fel a most már amúgy is kiegyenlítettebb létszámú hadseregüket: három sorba és soronként három oszlopba, a jelen lévő hispán királyok számának megfelelően.³⁸ A most is a keresztény nehézlovasok rohamával kezdődő csata elejének döntően más irányt szabott, hogy a Las Navas-nál gyakorlatilag teljes létszámukban az elővédbe állított és járandóságuk ki nem fizetése miatt elégedetlenkedő andalúz csapatok félreállva átengedték a keresztények szökés szerint ék alakú tömbbé összeálló első két sorát. A muszlim sorok közé mélyen benyomuló keresztényeket így a „hitharcos” második almohád seregrész próbálta feltartóztatni. Mivel ezúttal késlekedett a szárnyak oldaláról egyidejűleg meginduló könnyűlovaság bekerítő akciója, az almohád derékhad domboldalon kiépített állásaikból lezúduló egységeinek jutott az a feladat, hogy az iszlám legázolt önkéntesein keresztültörő nehézlovasok lendületét és fegyverzetbeli fölényét a kedvező terep segítségével ellenpontozzák. Nem is sikertelenül: a két hadsereg derékhadának küzdelme végül elég időt adott a

³⁵ NÉGYESI 2003. 11–25.; a legnicai csata forrása: DŁUGOSZ 1975.

³⁶ Kasztília, Aragónia és Navarra uralkodóit, a portugál és nem ibér önkénteseket ekkor pápai bulla is segítette. Az ideológiai rákészülés a muszlim félnél is megvolt: Muhammad an-Nasir kalifa (1198–1213) az újabb almohád hadjárat előtt kihirdette a dzsihádot. BERLANGA 2006. 519–521. A két csata menetének különbségeit szemléletesen mutatja be a „Balawat” spanyol kutatócsoport honlapja.

³⁷ FITZ 1998. 282. Hasonlóan a pozsonyi csatában megsemmisülő keleti-frank és bajor haderő vezetőinek szándékához.

³⁸ HUICI 1964. 467–468. Az arab kútfő a Las Navasnál megjelenő muszlimok létszámát félmillióra (!) teszi. Úgy tűnik, hogy a keresztények létszámát Alarcosnál is 300 000 ezerre becsülő krónikás számadatait nagyjából tízzel kell elosztani ahhoz, hogy reális adatokat kapjunk... FITZ 1998. 366.

muszlim jobb- és balszárny Alarcosnál fényes sikert hozó átkaroló manőveréhez. A fejleményeket figyelő ibériai „háromkirályok” irányította tartalékok azonban most időben érték el a már harcoló keresztény csapatokat, s avatkoztak be az addig almohád fölényt mutató ütközetbe.³⁹ A bekerítést késve végrehajtó könnyűlovas szárnyak így maguk kerültek két tűz közé és morzsolódtak fel. A muszlim erők felbomlása ezzel vette kezdetét: mind több túlélő lovasegységük menekült el a csatamezőről, magukra hagyva a még harcoló gyalogosokat. Az egyesült keresztény hadsereg borzalmas közelharcban végül eljutott az almohád táborát védő palisádokhoz. Ezen keresztültörve bejutottak a táborba, ahol utolsó mozzanatként, a Muhammad an-Nasir főhadiszállását és kincstárát teljes lemészárlásukig védő imesebelen testőrgárdákat is legyőzték.

Alarcos és Las Navas csatái mellett, a rekonkvizta háttérével lezajlott további ütközetek tanulságait is érdemes lenne elemezni. Dolgozatunk végén most csak arra van módunk, hogy a keresztények 1212-es győzelme mellé egy másik, 250 évvel korábbi, hasonlóan eredményes politikai újrendeződés és hadseregszervezési tevékenység példáját állítsuk. Azt, amely során Madarász Henrik és Ottó szász királyok alatt, a korábban egymás ellen – az ibér keresztény politikai formációkhoz hasonlóan – gyakran háborúzó német tartományurak, erőiket egy adott történelmi pillanatban egyesíteni tudták a kontinens „peremvidékéről” kiinduló támadásokkal szemben. A külső támadók katonai nyomását Európa nyugati felén mindkét irányból sikerült kivédeni. Ennek következtében, mind Dél-, mind pedig Kelet-Európa felé mód nyílt az expanzió megkezdésére és a területszerzésre. Ez azonban már nem ugyanazt az eredményt hozta. Amíg az Ibér-félszigeti iszlám hatalmát a XIII. század közepére gyakorlatilag felszámolták, addig a „középkori Drang nach Osten” célja ugyanúgy nem valósult meg, mint az észak-afrikai berber dinasztiák terve, az Ibér-félsziget visszaszerzése, azaz egy tartós, „muszlim rekonkvizta”. Ámde a Magyar Királyság összehasonlíthatatlanul hangsúlyosabb szereplőként élte meg a középkor alkonyát a saját térségében, mint a hispániai muszlimok legutolsó politikai formációja, a granadai naszridák állama.

BIBLIOGRÁFIA

- ABU-HÁMID AL GARNÁTI Abu-Hámid al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában. 1131–1153. Közzétette: Bolsakov–Mongajt, arab nyelvből ford. Iványi Tamás; jegyz. kieg. Czeglédy Károly. Budapest 1985.
- ÁKÍF Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. KRISTÓ GYULA. Szeged 1999. [Hildesheimi évkönyv. *Catalogus fontium historiae Hungaricae*. Ed: Albinus Franciscus Gombos. I. 140–141.]
- ALARCOS 1995. Alarcos '95. El fiel de la balanza. Toledo 1995.
- ANDERLE 2000. ANDERLE, ÁDÁM: Spanyolország története. Budapest 2000. 23–24.
- AYALON 1994. AYALON, DAVID: Islam and the Adobe of War: military slaves and Islamic adversaries. Aldershot 1994.
- B. SZABÓ 2004. B. SZABÓ JÁNOS: Gondolatok a 9–10. századi magyar hadviselésről. In: *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*. Szerk. Balogh–Keller. Budapest, 2004. 124–138.
- B. SZABÓ 2007A B. SZABÓ JÁNOS: Az Árpád-kor csatái a steppei népek hadviselésének tükrében. *Hadtörténelmi Közlemények* 120. 2007/2. 501–526.
- B. SZABÓ 2007b B. SZABÓ JÁNOS: Tatárjárás. Magyarország és a mongol hódítás. Buda-

³⁹ VIII. Alfonz két uralkodótársa navarrai VII. Sancho (1194–1234) és aragóniai II. Pedro (1196–1213) voltak.

- pest 2007. 37–40.
- BAKAY–PAPP 2008. BAKAY KORNÉL–PAPP GYÖRGY: Lovasíjászat és őstörténet. Vasszilvágó 2008.
- BARBOSA 2004. BARBOSA, PEDRO GOMES: Conquista de Lisboa. Lisszabon 2004.
- BARBOSA 2008. BARBOSA, PEDRO GOMES: Reconquista Cristã – Séculos IX–XII, Lisszabon 2008.
- BARROCA 1994. BARROCA, MÁRIO JORGE: Do Castelo da Reconquista ao Castelo Românico (séc. IX a XII). Lisszabon 1994.
- BARROCA 1998. BARROCA, MÁRIO JORGE: Castelos Medievais Portugueses. Origens e Evolução (Séc. IX–XIV). In: *La Fortaleza Medieval: Realidad y Simbolo*. Alicante 1998.
- BARROCA–MONTEIRO 2000. BARROCA, MÁRIO JORGE–MONTEIRO, JOÃO GOUVEIA: Armamento medieval português. Palmela 2000.
- BERLANGA 2006. BERLANGA, JOSÉ LUIS VILLACANAS: La formación de los reinos hispánicos. Madrid 2006.
- DAI Bíforbanszületett Konstantín: A Birodalom kormányzása. Budapest 2003. 177.
- BÓNA 2000. BÓNA ISTVÁN: A magyarok és Európa a 9–10. században. Budapest 2000. 89–90.
- BRETT–FORMAN 1985. BRETT, MICHAEL–FORMAN, WERNER: A mórok. Budapest 1985. 126.
- CORTÁZAR 1988. GARCÍA DE CORTÁZAR, JOSÉ ANGEL: História de España. Dirigida por Miguel Artola. 2. Madrid 1988. 134.
- DE RADA 1989. DE RADA, JIMÉNEZ: Historia de los hechos de Espana. Madrid 1989. 299.
- DE SOUSA PEREIRA 2008. DE SOUSA PEREIRA, ARMANDO: Geraldo sem Pavor. Porto 2008.
- DEL CAMPO 1993. DEL CAMPO, ALVARO SOLER: La evolución del armamento medieval en el reino castellano-leonés y Al-Andalus (siglos XII–XIV). Madrid 1993. 177–191.
- DLUGOSZ 1975. DLUGOSZ, JAN: Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Liber septimus et octavus. Varsoviae 1975. 11–39. Fordította Németh András. In: *Tatárjárás*. Szerk. Nagy Balázs. Budapest 2003. 216–220.
- FARIS–ELMER 1945. FARIS, NABIH AMIN–ELMER, ROBERT P.: The Book On The Excellence Of The Bow And Arrow And The Description There of Arab Archery. An Arabic Manuscript of about A.D. 1500. New Jersey 1945.
- FELFÖLDI 2004. FELFÖLDI SZABOLCS: A nomád hadviselés egyik jellegzetes problémája: a folyón való átkelés. In: *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*. Szerk. Balogh László – Keller László. Budapest 2004. 75–94.
- FITZ 1998. FITZ, FRANCISCO GARCÍA: Castilla y León frente al Islam: estrategias de expansión y tácticas militares (siglos XI–XIII). Sevilla 1998.
- GLUBB 1973. GLUBB, SIR JOHN: Soldiers of Fortune: The Story of The Mamlukes. New York 1973.
- HENRIQUES 2006. HENRIQUES, ANTÓNIO CASTRO: Conquista do Algarve. Lisszabon 2006.
- HIDÁN 2005. HIDÁN CSABA LÁSZÓ: Cid alakja Giovanni Paolucci „Cid” című filmjében és a valóságban. *Studia Caroliensia* 2005/4. 33–45.
- HIDÁN 2006. HIDÁN CSABA LÁSZÓ: Különböző nyilazási módok és a Szent László-legenda íjászábrázolásai. *Studia Caroliensia* 2006/3–4. 435–446.
- HKÍF A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. Szeged 1995. [Bölcs Leó: Taktika 101–109.; Hārūn Ibn Jahya földrajzi munkája 27–28.]
- HUICI 2000. HUICI, MIRANDA AMBROSIO: Las grandes batallas de la reconquista durante las invasiones africanas. Granada 2000.
- HUICI 1964. Ibn Abi Zar’: Rawd al-qirtas. Fordította és jegyzetekkel ellátta HUICI, MIRANDA AMBROSIO. Valencia 1964.
- ELTER 1996. Ibn Hayyan: Al-Muqtabas fi Tarikh al-Andalus. Fordította: Elter István.

- In: *A honfoglaláskor írott forrásai*. Szerk. Kovács László–Veszprémy László. Budapest 1996.
- IGAZ 2005. IGAZ LEVENTE: Kultúrák határán – Kelet és Nyugat hadművészetének találkozása a rekonkvizta idején. *Valóság* XLVIII. 2005/8. 10–19.
- IMS 1995. IRADIEL, PAULINO–MORETA, SALUSTIANO–SARASA, ESTEBAN: *Historia medieval de la Espana cristiana*. Catedra:Madrid 1995□2006.
- IRWIN 1986. IRWIN, ROBERT: *The Middle East in the Middle Ages: The Early Mameluke Sultanate 1250–1382*. London 1986.
- KAPITÁNYFFY 2003. KAPITÁNYFFY ISTVÁN: *Hungarobyzantina. Bizánc és a görögség a középkori magyarországi forrásokban*. Budapest 2003.
- LATHAM–PATERSON 1970. LATHAM, JOHN DEREK–PATERSON, WILLIAM FORBES: *Saracen Archery*. London 1970.
- LÓPEZ–LARREA 2000. LÓPEZ, JÚLIO– LARREA, DAVALILLO: *Atlas histórico de España y Portugal*. Madrid 2000.
- MARTÍNEZ DIEZ 2001. MARTÍNEZ DIEZ, GONZALO: *El Cid Histórico*. Barcelona 2001.
- NÉGYESI 2000. NÉGYESI LAJOS: Gondolatok a lovasság csapatnemeiről. (A könnyű- és nehézlovasság problematikája.) In: *Hadak útján. A népvándorláskor fiatal kutatóinak konferenciája*. Szerk. Bende Lívია–Lőrinczy Gábor–Szalontai Csaba. Szeged 2000. 375–378.
- NÉGYESI 2003. NÉGYESI LAJOS: A pozsonyi csata, 907. In: *Fegyvert s vitézt énekelek...* Szerk. Hermann Róbert. Budapest 2003. 11–25
- NÉGYESI 2003. A muhi csata 1214. április 11. In: *Tatárjárás*. Szerk. Nagy Balázs, Budapest 2003. 394□405.
- NICOLLE–MCBRIDE 2002. NICOLLE, DAVID–MCBRIDE, ANGUS: *The Moors. The Islamic West 7th–15th Centuries AD*. Oxford 2002.
- ÖZTOPÇU 1986. ÖZTOPÇU, KURTULUŞ: *A Fourteen-Century Mamluk-Kipchak Military Treatise: "Munyatu'l-Guzat"*. Los Angeles 1986.
- ÖZTOPÇU 2002. ÖZTOPÇU, KURTULUŞ: *A 14th-Century Archery Treatise in Mamluk-Kipchak*. Kitab fi 'ilm an-nussab. Istanbul 2002. (Sudár Balázs fordítása.)
- SIMA QUIAN 2007. SIMA QUIAN: *A hunok legkorábbi története*. Budapest 2007.
- SZABADOS 2007. SZABADOS GYÖRGY: *A régi magyar taktika Árpád-kori írott kútfőkben*. *Hadtörténelmi Közlemények* 120. 2007/2. 475–500.
- TORMA 2008. TORMA BÉLA GYULA: *Csata a Brenta folyónál, 899*. *Hadtörténelmi Közlemények* 121. 2008/2. 425–447.
- VEZSPRÉMY 2003. VEZSPRÉMY LÁSZLÓ: *A morvamezei csata*. In: *Fegyvert s vitézt énekelek...* Szerk. Hermann Róbert. Budapest 2003. 26–41.
- VEZSPRÉMY 2008. VEZSPRÉMY LÁSZLÓ: *Az Árpád- és Anjou kor csatái, hadjáratai*. Budapest 2008. 111–116.
- VSZ 1893. VALDEÓN, JULIO–SALVACH, JOSÉ MARÍA–ZABALO, JAVIER: *Historia de España*. Dirigida por Manuel Tuñon de Lara. IV. Barcelona 1983.

1

2

1. A klárafalvai későavar nagyszíjvég lovas vadásza. In: KÜRTI Béla: "...avarnak mondták magukat...". A szegedi Móra Ferenc Múzeum kiállítási vezetője. 19. 12. kép.

2. VIII. századi lovasíjász-ábrázolás részlete a szíriai Qasr al-Hayr erődjéből. A húzó kéz tartása az avar kortársával azonos, úgynevezett „közép-ázsiai húrfogás”, a hüvelykujjon íjászgyűrű alkalmazásával. NICOLLE, David – MCBRIDE, Angus: *The armies of Islam 7th–11th Centuries*. London, 1982. 7.

3

4

5

3. Részlet Kakaslomnic (Vel'ká Lomnica, Szlovákia) templomi freskójáról: a hátrafelé nyilazó kun a hűrt húzó kezében két további nyilvesszőt tart, kilövésre készen. A kép lelőhelye: http://www.nemzetismeret.hu/image.php?id=a_040b.

4. IV. Kilidzs Arslán rúmszeldzsuk uralkodó (1246–1266) érméje. A szultán ugyanúgy a húzó kézben tart további néhány nyilvesszőt. A kép lelőhelye: http://www.tirendaz.com/en/?page_id=3

5. Egy XIV. század elejére datált bizánci Szent Demetriosz ábrázolás a Louvre anyagából. Itt a két előző ábrázoláson megfigyelhető nyilvesszőtartás előkészítő mozdulata látható: az íjász ujjaival „elosztja” a tegeből kihúzott nyilakat. PARANI, Maria G: *Reconstructing the Reality of Images. Byzantine material culture and religious iconography (11th to 15th centuries)*. Leiden-Boston, 2003. 113. A kép lelőhelye: <http://www.imagefree.org/freeimage/ViewImage.aspx?imageId=67149>